

Αυτοκρατορική εθιμοτυπία και λατρεία. Συνοπτική παρουσίαση των σχετικών πηγών*

τοτ πρωτοπρεσβυτέρου Χρυσοστόμου Νάσση, Λέκτορος της Θεολογικής Σχολής του
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Είναι κοινός τόπος τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ὅτι ὁ θεσμός τοῦ αὐτοκράτορα διαποτίζει, σχεδὸν στὸ σύνολό του, τὸν πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό, οἰκονομικό, στατιωτικό, νομικό, ἐπιστημονικό καὶ βεβαίως ἐκκλησιαστικό βίον τοῦ Βυζαντίου. Σχετικὰ μὲ τὴ λατρευτικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας, πού μᾶς ἀπασχολεῖ κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ παρόντος συμποσίου, ὁ αὐτοκράτορας εἶναι πρόσωπο τὸ ὁποῖο σφράγισε κατὰ τρόπο καθοριστικὸ τὴ ἐξελικτικὴ πορεία τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ κατὰ καιροὺς «πιστὸς ἐν Χριστῷ βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων»¹, συντάσσει ὕμνους, τροπάρια, κανόνες καὶ ἰδιόμελα γιὰ λειτουργικὴ

---

* Συνομογραφίες:

Cameron, *The Construction of Court Ritual* = Averil Cameron, *The Construction of Court Ritual: The Byzantine Book of Ceremonies*, στὸ D. Cannadine καὶ S. Price (ἐπιμ.), *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge 1987, σσ. 106-136.

Dagron, *Empereur et prêtre* = G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin* [Bibliothèque des histoires], Paris 1996.

Featherstone, *Preliminary Remarks* = J. M. Featherstone, *Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De Cerimoniis*, *Byzantinische Zeitschrift* 95 (2002) 457-479.

Featherstone, *Further Remarks* = τοῦ ἰδίου, *Further Remarks on the De Cerimoniis*, *Byzantinische Zeitschrift* 97 (2004) 113-121.

Goar, *Εὐχολόγιον* = J. Goar, *Εὐχολόγιον sive rituale graecorum ...*, Venetiis 21730 (ἀνατύπ., Graz 1960).

Majeska, *Russian Travelers to Constantinople* = G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* [Dumbarton Oaks Studies 19], Washington, D.C. 1984.

McCormick, *Analyzing Imperial Ceremonies* = M. McCormick, *Analyzing Imperial Ceremonies*, *Jahrbuch des österreichischen Gesellschaft für Byzantinistik* 35 (1985) 1-20.

Oikonomidès, *Les listes de préséance* = N. Oikonomidès (ἐπιμ.), *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* [Le monde byzantin], Paris 1972, σσ. 65-235.

Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I-II = Johannes Jacobus Reiske (ἐπιμ.), *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae libri duo*, 2 τόμοι (τ. I: κείμενο, τ. II: σχόλια) [Corpus scriptorum historiae Byzantinae], Bonnae 1829-1830.

Taft, *The Communion, Thanksgiving and Concluding Rites* = R. F. Taft, *A History of the Liturgy of St John Chrysostom. Volume VI: The Communion, Thanksgiving and Concluding Rites* [Orientalia Christiana Analecta 281], Roma 2008.

Verpeaux, *Pseudo-Kodinos* = J. Verpeaux (ἐπιμ.), *Pseudo-Kodinos. Traité des offices* [Le monde byzantin], Paris 1966.

Vogt, *Le Livre de cérémonies* = A. Vogt, *Le Livre de cérémonies de Constantin Porphyrogénète*, 2 τόμοι (τ. I.1: Livre I, chapitres 1-46 (37) Texte et traduction, τ. I.2: Commentaire, τ. II.1: Livre I, chapitres 47 (38)-92 (83) Texte et traduction καὶ τ. II.2: Commentaire), Paris 1935-1940.

¹ Irfan Shahîd, 'Heraclius. Πιστὸς ἐν Χριστῷ βασιλεὺς', *Dumbarton Oaks Papers* 34 (1980-1981) 225-237.

χρήση. Θυμιᾶ, εισέχεται στοῦ ἱεροῦ βῆμα², κοινωνεῖ ὅπως οἱ ἱερεῖς, εὐλογεῖ καὶ διδάσκει τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ἐπιφέρει ἀλλαγές στοῦ τυπικό. Καθορίζει καὶ ἀναμορφώνει τὸ ἑορτολόγιο, εἰσάγει νέες ἑορτές, προσδίδει νέο περιεχόμενο σὲ ἤδη ὑφιστάμενες. Προκαλεῖ τὴ δημιουργία ἀκολουθιῶν καὶ τελετῶν καὶ τὴ σύνταξη εὐχῶν γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὶς δραστηριότητές του. Προσδίδει μεγαλοπρέπεια στὶς λιτανευτικὲς πομπές καὶ δοχές³, μὲ τὶς συνεχόμενες στάσεις καὶ ἐπευφημισμούς⁴, μὲ τὴ συνοδεία κηρίων⁵, λαβάρων, λιτανευτικῶν εἰκόνων καὶ σταυρῶν καὶ τοῦ εὐαγγελίου. Ὁ αὐτοκράτορας καὶ οἱ περὶ αὐτὸν δανερίζουν τὰ ἐνδύματά τους, τὸ στιχάριο, τὸ φελώνιο, τὸ ὠμοφόριο, ἀργότερα τὸν σάκκο καὶ ἀκόμη ἀργότερα τὴ μίτρα στοὺς κληρικούς. Νομοθετεῖ ἐπὶ θεμάτων λατρείας. Εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν κτήτορας, ἐγκαινιαστής, ἀνακαινιστής, εὐπρεπιστής καὶ δωρητής ναῶν καὶ μονῶν, ὅπου συντελεῖται ἡ θεία λατρεία. Γενικῶς, εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη, μὲ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται, κωδικοποιεῖται καὶ συστηματοποιεῖται ἡ ἀσματική-καθεδρική λειτουργικὴ πράξη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν σχετικῶν λειτουργικῶν πηγῶν ὀνομάζεται «ὁ ἐκκλησιαστής»⁶.

---

² Φαίνεται ὅτι στὴ Δύση ὑπῆρχε ἄλλη στάση σχετικὰ μὲ τὰ «προνόμια» τοῦ αὐτοκράτορα νὰ θυμιᾶ καὶ νὰ εἰσέρχεται στοῦ ἱεροῦ βῆμα. Γιὰ τὴ θυμίαση, βλ. Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, *Πρὸς ἀπανταχοῦ μοναχοὺς περὶ τῶν γεγενημένων παρὰ τῶν Ἀρειανῶν ἐπὶ Κωνσταντίου*, μδ' 7· H. G. Opitz, *Athanasius Werke*, τ. II, 1.6, Berlin 1940, σσ. 183-230, ἐδῶ στὴ σ. 208.20-24. Πρβλ. Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας*, Ζάκυνθος 31864 (ἀνατύπ., Θεσσαλονίκη 1987), σ. 109, σημ. 1: «Πρὸς τοῦτο χρησιμώτατα εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Ὁσίου ἐπισκόπου Κουρδούβης, πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν μέγαν εἰρημένα (παρὰ Ἀθανασίῳ ἐπιστολὴ τοῖς ἀπανταχοῦ τὸν μονήρη βίον ἀσκοῦσι). “Σοὶ βασιλείαν ὁ Θεὸς ἐνεχείρισεν, ἡμῖν τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπίστευσε· καὶ ὡσπερ ὁ τὴν σὴν ἀρχὴν ὑποκλέπτων ἀντιλέγει τῷ διαταξαμένῳ Θεῷ· οὕτω φοβήθητι μὴ καὶ σὺ τὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς σεαυτὸν ἔλκων, ὑπεύθυνος ἐγκλήματι μεγάλῳ γένη. ‘Ἀπόδοτε’, γέγραπται, ‘τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ’ (Μτ. κβ' 21). Οὐτε τοίνυν ἡμῖν ἄρχειν ἐπὶ τῆς γῆς ἔξεστιν ... οὔτε σὺ τοῦ θυμιᾶν ἐξουσίαν ἔχεις, ὦ βασιλεῦ”». Γιὰ τὴν εἴσοδο στοῦ ἱεροῦ βῆμα, βλ. Θεοδωρήτου Κύρρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* ε' 18, «Περὶ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ σφαγῶν καὶ περὶ τῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἀμβροσίου παρόρησίας καὶ τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας»· PG 82, 1232-1237, κυρίως στὶς στήλες 1236C-1237B.

³ Γιὰ τὴ λειτουργία τῶν στάσεων, βλ. J. Baldwin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy* [Orientalia Christiana Analecta 228], Roma 1987 (ἀνατύπ., Roma 2002).

⁴ H. J. W. Tillyard, *The Acclamation of Emperors in Byzantine Ritual*, *The Annual of the British School at Athens* 18 (1911-1912) 239-260.

⁵ Γιὰ ἐνδιαφέρουσες σχετικὲς πληροφορίες, βλ. μοναχῆς Vassa Larin, *The Dikerion and Trikerion of the Byzantine Rite Pontifical: Origins and Significance*, *Orientalia Christiana Periodica* 74 (2008) 417-430.

⁶ Γιὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐθιμοτυπία στὴ διαμόρφωση τοῦ λεγομένου βυζαντινοῦ τυπικοῦ, βλ. τὸ σχετικὸ κεφάλαιο «The Byzantine Rite Becomes Imperial (Τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ γίνεται αὐτοκρατορικό)» στοῦ ἔργου τοῦ R. F. Taft, *The Byzantine Rite: A Short History*, Collegeville, MN 1992, σσ. 28-41. (= πρωτοπρ. Δημητρίου Βακάρου,

Λόγω τῆς ἐξέχουσας θέσεώς του, ὁ αὐτοκράτορας ἀπολαμβάνει εἰδικὰ λειτουργικὰ προνόμια, τὰ ὁποῖα συχνότατα γίνονται ἀντικείμενο περιγραφῶν στὶς πηγές. Γιὰ παράδειγμα, παρὰ τὴν ἐπικείμενη ἄλωση τῆς πρωτεύουσας τῆς ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὰ χέρια τοῦ Μωάμεθ τοῦ πορθητῆ (29 Μαΐου 1453), ὁ κωνσταντινουπολίτικος καταγωγῆς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν (1416/1417-1429) ἐπανειλημμένως ἀναφέρεται σὲ θέματα, κυρίως λειτουργικά, πὺ ἀφοροῦν στὸ πρόσωπο ἢ τὸν θεσμὸ τοῦ αὐτοκράτορα. Εἰδικότερα ὁ Συμεὼν κάνει λόγο γιὰ τὸν τρόπο ἀναγορεύσεως, χρίσεως καὶ στέψεως του⁷, τὴ μνημόνευση καὶ τὴν ἐξαγωγή μερίδας ὑπὲρ αὐτοῦ κατὰ τὴν Ἀκολουθίαν τῆς προθέσεως⁸, τὴν εὐφημία του μετὰ τὴ (μικρὰ) εἴσοδο⁹, τὸν λόγο

Τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ. Δύο κείμενα ἱστορικῆς προσέγγισης ἀπὸ τοὺς Robert F. Taft καὶ Miguel Arranz S.J. Μετάφραση-Σχόλια, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 47-68).

⁷ PG 155, 352D-356D. Βλ. αὐτόθι, 417B. Γιὰ τὴ στέψη τοῦ αὐτοκράτορα, βλ. F. E. Brightman, Byzantine Imperial Coronations, *Journal of Theological Studies* 2 (1901) 359-392, Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντικοῦ αὐτοκράτορος [Πραγματεῖαι τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν 22.2], ἐν Αθήναις 1956 (ἀνατύπ., 2003), C. Tsirpanlis, The Imperial Coronation and Theory in *De ceremoniis aulae Byzantinae* of Constantine VII Porphyrogennitus, *Κληρονομία* 4 (1972) 63-91, Janet L. Nelson, Symbols in Context: Rulers' Inauguration Rituals in Byzantium and the West in the Early Middle Ages, *Studies in Church History* 13 (1976) 97-119, P. Charanis, Imperial Coronation in Byzantium: Some New Evidence, *Byzantina* 8 (1976), 37-46 D. M. Nicol, *Kaisersalbung: The Unction of Emperors in Late Byzantine Coronation Ritual*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 37-52, M. Arranz, Le couronnement royal et autres promotions de cour a Byzance (Les sacrements de l'institution de l'ancien Euchologe constantinopolitain: III-1), *Orientalia Christiana Periodica* 56 (1990) 83-133 Dagron, *Empereur et prêtre*, σσ. 74-105 (κεφ.: Proclamations et couronnements) καὶ P. Yannopoulos, Le couronnement de l'empereur à Byzance: rituel et fond institutionnel, *Byzantion* 61 (1991) 73-89. Βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ A. Bryer, Une église "à la demande du client" à Trébizonde, *Proche-Orient Chrétien* 32.3-4 [1982] 217-232, ὅπου διαφαίνεται ὅτι ἡ «Μεγάλη Ἐκκλησία» τῆς Τραπεζούντας, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου Χρυσοκεφάλου, κτίστηκε κατὰ τρόπο ὥστε νὰ ὑπάρχει κατάλληλος χώρος γιὰ τὴ στέψη τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν.

⁸ PG 155, 284B. Βλ. Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 79: «Εἶτα λαβὼν καὶ ἑτέραν προσφορὰν λέγει· Ὑπὲρ σωτηρίας, κράτους, νίκης καὶ δυνάμεως τῶν εὐσεβεστάτων καὶ φιλοχρίστων βασιλέων ἡμῶν». Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι στὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς Διατάξεως τοῦ Δημητρίου Γεμιστοῦ δὲν προβλέπεται ἡ μνημόνευση αὐτῆ. Βλ. σχετικῶς, πρωτοπρ. Ἀλεξάνδρου Rentel, *The 14th Century Diataxis of Dimitros Gemistos. Edition and Commentary (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum)*, Romae 2004, σσ. 63-78. Γιὰ ἀναφορὰς ἀπὸ τὸν Συμεὼν στὴ μνημόνευση τοῦ ὀνόματος τοῦ βασιλέως σὲ ἄλλες περιστάσεις, βλ. PG 155, 401C καὶ 444B. Σχετικὰ μὲ τὴ μνημόνευση τοῦ αὐτοκράτορα σὲ ἄλλα λειτουργικὲς συνάφειες, βλέπε τὰ ἐξῆς: Eleanor A. Congdon, Imperial Commemoration and Ritual in the *Tyrikon* of the Monastery of Christ Pantokrator, *Revue des études byzantines* 54 (1996) 161-199, μοναχῆς Vassa Larin, The Origins and History of the Royal Office at the Beginning of Matins, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* III s. 5 (2008) 199-218 καὶ τῆς ἰδίας, Поминовение гражданских властей в византийском обряде как выражение церковного понимания государства (Ἡ μνημόνευση τῶν πολιτειακῶν ἀρχῶν στὸ βυζαντινὸ λειτουργικὸ τυπικὸ ὡς ἔκφραση τῆς ἀντιλήψεως τῆς πολιτείας περὶ τῆς Ἐκκλησίας), στὸ πρωτοπρ. Михаил Желтов (ἐπιμ.), *Православное учение о церковных таинствах: Материалы V*

για τὸν ὁποῖο εἰσοδεύει καὶ αὐτὸς κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων¹⁰, τὴν παράσταση νεοχειροτονηθέντος ἀρχιερέως ἐνώπιον τοῦ βασιλέως καὶ τὴν εὐχή πὺ ἀναπέμπει ὑπὲρ τοῦ αὐτοκράτορα¹¹, τὸν ρόλο πὺ διαδραματίζει κατὰ τὴν ἐκλογή πατριάρχου κ.ἄλ.¹².

Τὰ παραπάνω ἐρεῖδονται σὲ μία ὑπερχιλιετὴ παράδοση αὐτοκρατορικῆς ἐθιμοτυπίας, ἡ ὁποία ἀνάγεται στὶς ἀπαρχές τῆς ἰδρύσεως τὸν 4ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Α' τῆς νέας, χριστιανικῆς πλέον, Ρώμης στὰ στενὰ τοῦ Βοσπόρου. Βεβαίως, ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος ἀναφορικὰ μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐθιμοτυπία καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴ θεία λατρεία¹³, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, τὴν ἀλληλεπίδραση, τὰ ἐκατέρωθεν δάνεια, τὴ θεσμικὴ τους δομὴ καὶ λειτουργία καὶ τὰ ὅμοια, προϋποθέτει τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῶν σχετικῶν πηγῶν, τὶς ὁποῖες συνοπτικὰ θὰ παρουσιάσουμε στὴν εἰσήγησή μας. Διευκρινίζουμε ὅτι θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν κυρίως οἱ πηγές τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ὕστεροβυζαντινῆς περιόδου, πὺ καταγράφουν τὴν ἐθιμοτυπικὴ πράξη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας¹⁴.

1) Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως.

«Ὁ βασιλεὺς δὲ ἐνδον τοῦ βήματος κοινωνεῖ κατ' αὐτὸν μόνον τὸν καιρὸν τῆς κρίσεως καὶ ἀναγορεύσεως· πλὴν μετὰ τοὺς διακόνους καί, ὡς παρὰ τῶν παλαιῶν ὑποτυπώσεων ἔγνωμεν, οὐκ ἐν τῇ ἀγία τραπέζῃ, ἀλλὰ τιθεμένου ἐκ πλαγίου ἀντιμινσίου ἐν τραπεζακίῳ τινί. Οἱ μὲν γὰρ ἀρχιερεῖς πρότερον καὶ ἱερεῖς καὶ διάκονοι κατὰ τὸ ἔθος τοῦ ζωοποιοῦ ἄρτου καὶ ἐκ τῶν συνήθων ἱερῶν ποτηρίων τοῦ θεοῦ αἵματος μετέχουσι· μετὰ δὲ ταῦτα δὲ προσελθὼν ὁ βασιλεὺς,

---

Международной богословской конференции РПЦ (Москва, 13–16 ноября 2007 г.), τ. 3, Москва 2009, σσ. 441-454.

⁹ PG 155, 293B. Βλ. αὐτόθι, 429A γιὰ τὸν εὐφημισμὸ τοῦ αὐτοκράτορα κατὰ τὴν ἐνθρόνιση νεοχειροτονηθέντος ἀρχιερέως.

¹⁰ PG 155, 356CD.

¹¹ PG 155, 429D-432B.

¹² PG 155, 437C-444B. Βλ. PG 155, 432AB καὶ 677C.

¹³ Γιὰ τὴ σχέση αὐτῆ, βλ. ἐνδειτικῶς: ἀρχιμ. Ἰερωνύμου Κοτσώνη, Ἡ θέσις τοῦ αὐτοκράτορος ἐν τῇ θεία λατρεία, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν* 8 (1960-1963) 109-120, G. P. Majeka, *The Emperor in His Church: Imperial Ritual in the Church of St. Sophia*, στὸ H. Maguire (ἐπιμ.), *Byzantine Court Culture from 829-1204*, Washington D.C. 2004, σσ. 1-11 καὶ H. A. Klein, *Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople*, *BYZAS* 5 (2006) 79-99, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

¹⁴ Γιὰ τὴν ἀντίστοιχη παράδοση τῆς Δύσεως κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση ἐποχὴ, βλ. Y. Hen, *The Royal Patronage of Liturgy in Frankish Gaul to the Death of Charles the Bald* [Henry Bradshaw Society Subsidia 3], London 2001 καὶ τοῦ ἰδίου, *Roman Barbarians: The Royal Court and Culture in the Early Medieval West* [Medieval Culture and Society], Basingstoke 2007.

τὸν ἀγιώτατον ἄρτον τῇ χειρὶ παρὰ τοῦ πατριάρχου λαμβάνει ὡς οἱ διάκονοι· καὶ τοῦ ζωοποιῦ αἵματος παρ' αὐτοῦ τοῦ πατριάρχου τοῖς χεῖλεσιν ὡς οἱ διάκονοι κοινωνεῖ ἐκ τοῦ δι' αὐτὸν ἡτοιμασμένου ἱεροῦ ποτηρίου. Καὶ τοῦτο ἦν νενομισμένον ἄνωθεν»¹⁵.

Ἡ παραπάνω περιγραφή περὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ τρόπου μεταλήψεως τοῦ ρωμαίου αυτοκράτορα¹⁶, ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ κεφάλαιο στὸ ἔργο *Διάλογος*, τὸ ὁποῖο συνέταξε ὁ Θεσσαλονίκης Συμεών. Ὁ Συμεών, ἀναφέρεται ἐδῶ ἀόριστα σὲ γραπτὰ τεκμήρια («ὡς παρὰ τῶν παλαιῶν ὑποτυπώσεων ἔγνωμεν»), τὰ ὁποῖα ἔλαβε ὑπ' ὄψη του γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ συγκεκριμένου κεφαλαίου. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν ἐνδεχομένως ἀνάλογα μὲ αὐτὸ τοῦ 10ου αἰώνα, πὺ εἶναι γνωστὸ σήμερα μὲ τὴ συμβατικὴ ὀνομασία *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως* τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται *ad hoc* στὴν αυτοκρατορικὴ ἐθιμοτυπία. Ἡ ὀνομασία τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἢ ὁποῖα χρησιμοποιεῖται σήμερα, εἶναι ἐπινόηση τοῦ ἐκδότη¹⁷, στηριζόμενος στὸ προοίμιον, ὅπου ὁ συμπλητῆς ἢ ὁ ἀναθεωρητῆς ἢ καὶ ὁ ἴδιος ὁ αυτοκράτορας, ἀναφερόμενος περιγραφικὰ στὸ κείμενό του, τὸ χαρακτηρίζει: «ἡ τῆς βασιλείου τάξεως ἔκθεσις τε καὶ ὑποτύπωσις»¹⁸, διατύπωση ἢ ὁποῖα προσιδιάζει, ὡς πρὸς τὸν δεύτερο ὄρο, μὲ αὐτὴν τοῦ Συμεών: «ὡς παρὰ τῶν παλαιῶν ὑποτυπώσεων ἔγνωμεν». Βεβαίως δὲν ὑπάρχει ταύτιση μεταξὺ τῶν πληροφοριῶν πὺ παρέχει ὁ Συμεών καὶ αὐτῶν πὺ περιλαμβάνονται στὴν *Ἐκθεσιν*, ὅσον ἀφορᾶ στὴν μετάληψη τοῦ αυτοκράτορα κατὰ τὴ στέψη. Εἰδικότερα δὲν συνάγεται ἀπὸ τὴν

¹⁵ PG 155, 352BC. Βλ. αὐτόθι, 356D.

¹⁶ Περὶ τῆς μεταλήψεως τοῦ αυτοκράτορα, βλ. Taft, *Excursus I: The Emperor's Communion, The Communion, Thanksgiving and Concluding Rites*, σσ. 120-141 (εἰδικὰ γιὰ τὴ μετάληψη κατὰ τὴ στέψη στίς σσ. 133-138). Προγενέστερη αὐτοτελῆς δημοσίευση τῆς ἰδίας μελέτης: R. F. Taft, *The Byzantine Imperial Communion Ritual*, στὸ Pamela Armstrong (ἐπιμ.), *Ritual and Art. Byzantine Essays for Christopher Walter*, London 2006, σσ. 1-27.

¹⁷ Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε πρῶτον ἀπὸ τὸν Johannes Jacobus Reiske, *Constantini Porphyrogeneti imperatoris Constantinopolitani libri duo De ceremoniis aulae Byzantinae*, Lipsiae 1751-1754. Ἡ ἔκδοση αὐτή, μαζί μὲ τὸν ἀνέκδοτο σχολιασμὸ τοῦ Reiske στὸ δεύτερο βιβλίον τῆς *Ἐκθέσεως*, περιελήφθη στὴ σειρὰ τῆς Βόννης, *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonnae 1829-1830 (= PG 112). Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ πρῶτου βιβλίου τῆς *Ἐκθέσεως* (προοίμιον καὶ κεφ. 1-83), μαζί μὲ γαλλικὴ μετάφραση καὶ σχόλια, ἔγινε ἀπὸ τὸν A. Vogt, *Le Livre de cérémonies de Constantin Porphyrogénète*, 2 τόμοι (τ. I.1: Livre I, chapitres 1-46 (37) Texte et traduction, τ. I.2: Commentaire, τ. II.1: Livre I, chapitres 47 (38)-92 (83) Texte et traduction καὶ τ. II.2: Commentaire), Paris 1935-1940. Στὴν παρούσα μελέτη ἀκολουθοῦμε τὴν ἀρίθμηση τῶν κεφαλαίων τῆς *Ἐκθέσεως*, ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει στὴν ἔκδοση τοῦ Reiske, ὄχι δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀρίθμηση τοῦ χειρογράφου.

¹⁸ *Ἐκθεσις* I, προοίμιον· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 4.4-5 = PG 112, 76A-77A (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. I.1, σ. 1.10-11). Πρβλ. *Ἐκθεσις* II, προοίμιον· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 516.1 = PG 112, 973A: «Ὁ περὶ τῆς βασιλικῆς καὶ συγκλητικῆς τάξεως λόγος».

Ἐκθεσιν ὅτι κατὰ τὴν στέψη του ὁ αὐτοκράτορας μεταλάμβανε τῶν ἀχράντων μυστηρίων ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος¹⁹. Αὐτὴ εἶναι πράξη μεταγενέστερη²⁰. Ἐπίσης, δὲν κοινωνεῖ ὁ αὐτοκράτορας κατὰ τὴ στέψη μετὰ τοὺς διακόνους (αὐτὴ ἢ διάταξη, ἐξ ὅσον γνωρίζω, εἶναι μοναδικὴ στὸν Συμεών), ἀλλὰ μεταλαμβάνει μετὰ τὸν πατριάρχη²¹. Τέλος ὁ Συμεών, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ὀρολογία τῆς ἐποχῆς του, διακρίνει τὸ «ἀντιμίνσιον» ἀπὸ τὸ «τραπεζάκιον», στὸ ὁποῖο ὁ πατριάρχης ἐναπέθετε τὰ τίμια δῶρα γιὰ νὰ μεταλάβει ὁ νέος βασιλεύς, ἐνῶ στὴν Ἐκθεσιν καὶ σὲ παράλληλα κείμενα, τὸ «ἀντιμίνσιον» εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ «τραπεζάκιον»²².

Ἡ Ἐκθεσις σήμερα διασώζεται, μὲ χάσματα στὸ κείμενο, σὲ ἓνα μόνον κώδικα²³, τὸ χειρόγραφο *Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Λειψίας 28*²⁴. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀρχέτυπο, σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες μελέτες τοῦ J. M. Featherstone²⁵. Τὸ ὑλικὸ τῆς Ἐκθέσεως, τὸ ὁποῖο χωρίζεται στὴν ἔντυπη ἔκδοση σὲ δύο βιβλία, χρονολογεῖται μετὰξὺ 5ου καὶ 10ου αἰώνα. Τὰ ἀρχαιότερα κείμενα (βιβλ. Α', κεφ. 84-95) προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀπολεσθὲν ἔργο *Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως τοῦ πατρικίου Πέτρου, μαγίστου τῶν ὀφφικίων ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565)*²⁶. Ἄν καὶ ὁ Πέτρος ἤκμαζε περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα, στὸ ἔργο του διασώζονται κείμενα τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 5ο, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καταγράφει τὰ περὶ τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ Λέοντος Α' (457), τοῦ

---

¹⁹ Ἐκθεσις I, 38· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 193.20-23 = PG 112, 440B (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. II.1, σ. 2.29-30). Πρβλ. Ἐκθεσις I, 1· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σσ. 17.24-18.4 = PG 112, 172A (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. I.1, σ. 13.23-29).

²⁰ Βλ. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, σσ. 267.20-268.17 (PG 157, 112AB) καὶ Majeska, *Russian Travelers to Constantinople*, σ. 433.

²¹ Δὲν γίνεται ρητὴ ἀναφορὰ στὸ θέμα αὐτὸ στὴν Ἐκθεσιν. Βλ. ὅμως Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 268.6-17 (PG 157, 112AB) καὶ Taft, *The Communion, Thanksgiving and Concluding Rites*, σ. 139.

²² Βλ. Taft, *Communion Antimensia, The Communion, Thanksgiving and Concluding Rites*, σσ. 257-260. Γιὰ τὸ ἀντιμίνσιον γενικώτερα, βλ. Π. Σ. Ἀγάθωνος, *Τὸ ἀντιμίνσιον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς λατρείας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Λευκωσία 2003, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

²³ Ἐντοπίζονται μικρὰ τμήματα σὲ ἄλλα χειρόγραφα καὶ ἐκτενέστερο κείμενο σὲ παλίμψηστο κώδικα, τὸ χφ. *Ιερᾶς Μονῆς Ἀγίας Τριάδος Χάλκης (125) 133*. Βλ. C. Mango καὶ I. Ševčenko, *A New Manuscript of the De Cerimoniis, Dumbarton Oaks Papers* 14 (1960) 247-249. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ σήμερα λανθάνει. Ἄλλο τμήμα τοῦ ἴδιου τοῦ χειρογράφου τῆς Χάλκης διασώζεται σήμερα στὸ χφ. *Βατοπεδίου 1003*. Βλ. Featherstone, *Further Remarks*, σ. 120. Βλ. καὶ M. Featherstone, J. Grusková καὶ O. Kresten, *Studien zu den Palimpsestfragmenten de sogennanten «Zeremonienbuches»*. I. Prolegomena, *Byzantinische Zeitschrift* 98 (2005) 423-430.

²⁴ Γιὰ μίαν γενικότερη συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ χειρόγραφο τῆς Λειψίας καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ Reiske, βλ. I. Rochow, *Bemerkungen zu der Leipziger Handschrift des Zeremonienbuches des Konstantinos Porphyrogenetos and zu der Ausgabe von J. J. Reiske, Klio* 58 (1976) 193-197.

²⁵ *Preliminary Remarks* καὶ *Further Remarks*.

²⁶ Γιὰ τὸν Πέτρο, βλ. τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Π. Ἀντωνοπούλου, *Πέτρος Πατρίκιος. Ὁ βυζαντινὸς διπλωμάτης, ἀξιωματοῦχος καὶ συγγραφέας* [Ἱστορικὲς Μονογραφίες 7], Αθήνα 1990. Εἰδικότερα γιὰ τὸ *Περὶ πολιτικῆς καταστάσεως*, βλ. αὐτόθι, σσ. 196-221.

πρώτου αυτοκράτορα που στέφτηκε από πατριάρχη, τὸν Ἀνατόλιο (449-458)²⁷. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι τὰ κεφάλαια αὐτὰ τοῦ Πέτρου προσετέθησαν στὸν ἀρχικὸ κορμὸ τῆς Ἐκθέσεως κατὰ τὴν τελικὴ τῆς ἀναθεώρηση. Κατ' αὐτὴν ἀντιστρόφως προσετέθησαν, μεταξύ ἄλλων²⁸, καὶ τὰ χρονολογικῶς νεώτερα κείμενα τῆς Ἐκθέσεως. Τὰ μεταγενέστερα αὐτὰ κείμενα ἐντοπίζονται μετὰ τὰ κεφάλαια τοῦ Πέτρου καὶ στὸ τέλος τοῦ δευτέρου βιβλίου καὶ ἔχουν ὡς ἐξῆς: 1) τὸ κεφάλαιο περὶ τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ²⁹, 2) τὸ κεφάλαιο «Περὶ τῆς περιβολῆς τοῦ προέδρου τῆς ἀπάσης συγκλήτου»³⁰, ὁ πρόεδρος αὐτὸς συνιστᾶ νέο θεσμό, ὁ ὁποῖος θεσπίστηκε ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ ὡς ἀντίδωρο πρὸς τὸν πρῶτον πατρίκιον καὶ παρακοιμώμενον ἐπὶ Κωνσταντίνου Ζ' Βασίλειον Λεκαπηνό, τὸν ἐπιλεγόμενο «Νόθον», γιὰ τὴ στήριξη τοῦ τελευταίου κατὰ τὴν ἀναρρίχηση τοῦ Νικηφόρου στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνον, καὶ 3) τὸ κεφάλαιο «Περὶ συνηθειῶν (δηλ. τῶν συνηθισμένων εἰσφορῶν) τῶν πραιποσίτων, ἐν τῇ τάξει τοῦ Ἴπποδρομίου»³¹, κείμενο τοῦ Βασιλείου τοῦ Νόθου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ συνδρομὴ τοῦ Βασιλείου στὴ σύνταξη τῆς Ἐκθέσεως, ἔτσι ὅπως διασώζεται στὸ χειρόγραφο τῆς Λειψίας, νὰ ἦταν οὐσιαστικὴ. Ὁ Featherstone ἔχει ὑποστηρίξει μάλιστα, μὲ ἰσχυρότατα κατὰ τὴ γνώμη μας ἐπιχειρήματα, ὅτι ὁ Βασίλειος ἦταν ὁ κύριος συντελεστὴς τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου.

Σχετικὰ μὲ τὰ θέματα λατρείας, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ πρῶτα 46 κεφάλαια τοῦ πρώτου βιβλίου, σήμερα διασώζονται στὸ χειρόγραφο, καὶ συνεπῶς ὑπάρχουν καὶ στίς ἔντυπες ἐκδόσεις, μόνο τὰ 37. Τὰ κεφάλαια αὐτά, στὰ ὁποῖα ἐντοπίζεται ὑλικὸ κυρίως ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Μιχαῆλ Γ' (842-867) μέχρι καὶ αὐτὴν τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' (945-959), ἔχουν ὡς ἐξῆς:

- κεφ. α' :** ἡ προελεύσεις τοῦ αυτοκράτορα στὴ μεγάλη ἐκκλησία.
κεφ. β'-θ' : οἱ προελεύσεις, τὰ ἄκτα (δηλαδὴ οἱ εὐφημισμοί) καὶ ἡ ὑποστροφή κατὰ τὶς ἑορτὲς μεταξύ Χριστουγέννων καὶ τῆς Πεντηκοστῆς.
κεφ. ι'-ιη' : οἱ προελεύσεις ἀπὸ τὴ Δευτέρα τῆς διακαινισίμου μέχρι τὴν Ἀνάληψη.
κεφ. ιθ'-κα' : ἡ μνήμη τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, ἡ ἀνάμνηση τῶν ἐγκαινίων τῆς Νέας Ἐκκλησίας καὶ ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Δημητρίου.
κεφ. κβ'-κδ' : οἱ ἑορτὲς τῆς Ὑψώσεως τοῦ τιμίου σταυροῦ καὶ τῶν Χριστουγέννων καὶ ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου Βασιλείου.

²⁷ Ἐκθεσις I, 91· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σσ. 410.4-417.12 = PG 112, 745A-769B.

²⁸ Τῶν κεφαλαίων 16-56 τοῦ δευτέρου βιβλίου. Γιὰ τὸ κεφ. II, 57, βλ. κατωτέρω.

²⁹ Ἐκθεσις I, 96· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σσ. 433.10-440.11 = PG 112, 797A-812B.

³⁰ Ἐκθεσις I, 97 (ἀνευ ἀριθμῆσεως στὸ χειρόγραφο)· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σσ. 440.12-443.22 = PG 112, 812B-824B.

³¹ Ἐκθεσις II, 57· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 807.1-33 = PG 112, 1445AC. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτό, βλ. Featherstone, *Further Remarks*, σσ. 116-119.

- κεφ. κε'-λε': οί προελεύσεις κατά τις έορτές από τὰ Θεοφάνεια μέχρι τὸ Μέγα Σάββατο.
κεφ. λς': ἡ έορτή τῆς Ένώσεως.
κεφ. λζ': τὰ περι τῆς περιβολῆς κατά τις προελεύσεις.

Από τὴ διάρθρωση τῆς ὕλης τῆς Έκθέσεως, ἰδίως μετὰ ἀπὸ πρόχειρη ἀντιπαραβολή τῶν κεφαλαίων β'-ιη' καὶ τῶν κεφαλαίων κβ'-λε', συνάγεται ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς *dossier*, στὸ ὁποῖο προσετίθεντο ἢ προσαρμόζονταν οἱ τελετὲς τῆς βασιλικῆς έθιμοτυπίας³².

2) Κλητωρολόγιον καὶ Περί τῶν ὄφφικιαλίων.

Τὰ κεφάλαια 52-54 τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς Έκθέσεως προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἄλλο ἔργο³³, τὸ ὁποῖο ἐπίσης σχετίζεται μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ έθιμοτυπία, τὸ Κλητωρολόγιον τοῦ Φιλοθέου, ποὺ συντάχθηκε τὸ 899³⁴. Τὸ Κλητωρολόγιον, ἢ ἀκριβέστερα ἡ Ακριβολογία τῆς τῶν βασιλικῶν κλητωρίων καταστάσεως καὶ ἐκάστου τῶν ἀξιωματῶν προσκλήσεις καὶ τιμὴ συνταχθεῖσα ἐξ ἀρχαίων κλητωρολογίων, μοναδικὸ σωζόμενο ἔργο τοῦ πρωτοσπαθαρίου καὶ ἀτρικλίνου Φιλοθέου, εἶναι τὸ ἐκτενέστερο καὶ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ Τακτικὰ τοῦ 9ου-10ου αἰώνα. Αὐτὰ ἀποτελοῦν μετεξέλιξη τῶν *Notitiae Dignitatum*³⁵, δηλαδὴ τῶν προγενεστέρων καταστάσεων τῶν ἀξιωματούχων σύνολης τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, καὶ τῶν ἀντιστοίχων καταλόγων τῶν ἐκκλησιαστικῶν διοικήσεων, γνωστῶν ὡς *Notitiae Episcopatum*³⁶. Ὁ βασικὸς σκοπὸς τοῦ συντάκτη τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ὁμαλὴ ὀργάνωση τῶν συνεστιάσεων ποὺ παρέθετε σὲ διάφορες περιστάσεις ὁ αὐτοκράτορας, καὶ κυρίως ἡ ἐξασφάλιση κατ' αὐτὲς τῆς ἱεραρχικῆς τάξεως τῶν διαφόρων ἀξιωματούχων, ἐκκλησιαστι-

---

³² Βλ. Cameron, *The Construction of Court Ritual*, σ. 110: "(The *Book of Ceremonies*) is clearly a compilation rather than a carefully constructed unitary work". Βλ. ἐπίσης Ann Moffatt, *The Master of Ceremonies' Bottom Drawer: The Unfinished State of the De Ceremoniis of Constantine Porphyrogenetos*, *Byzantinoslavica* 56.2 (1995) 377-388 καὶ τῆς ἰδίας, *Variations in Byzantine Imperial Ceremonial: The De Ceremoniis of Constantine Porphyrogenetos*, *Byzantinische Forschungen*, 26 (1997) 219-227.

³³ Βλ. J. B. Bury, *The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenetos*, *The English Historical Review* 22 (1907) 209-207 καὶ 417-439, ἐδῶ στὴ σ. 214.

³⁴ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, σσ. 65-235. Παλαιότερη ἔκδοση τοῦ ἔργου ἔγινε ἀπὸ τὸν J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London 1911 (ἀνατύπ., New York 2008), τὸ κείμενο ἐκδίδεται στίς σσ. 131-179.

³⁵ *Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, edidit Otto Seeck, Berolini 1876 (ἀνατύπ., Charleston 2010).

³⁶ J. Darrouzès (ἐπιμ.), *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1], Paris 1981.

κῶν καὶ κρατικῶν³⁷. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Φιλόθεος: «... πᾶσα περιφάνεια βίου ἢ ἔνδοξος ἀξιωματῶν ἀξία ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ τοῖς ὀρῶσιν ἐνδείκνυται ἀλλ' ἢ ἐν τῇ κλήσει τῆς προκαθεδρίας τῆς ἐν τῇ λαμπρᾷ τραπέζῃ καὶ περιποθῆτω συνεσιᾶσει τῶν σοφωτάτων ἡμῶν βασιλέων»³⁸.

Τέτοιες συνεσιᾶσεις, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ *Κλητωρολόγιον*, διοργανώνονταν σὲ χώρους ὅπως ὁ Χρυσοτρίκλινος, ἢ ἐπίσημη αἴθουσα τοῦ θρόνου³⁹, ἢ τὴν αἴθουσα τῶν ἰθ' ἀκουβίτων, μὲ διαφορετικούς κατὰ περίπτωσιν καλεσμένους. Γίνεται ἀναφορὰ στὶς αἴθουσες τοῦ Χρυσοτρίκλινου καὶ τῶν ἰθ' ἀκουβίτων, καθόσον ἢ σύγχρονη ἔρευνα συνδέει τὴν πρώτη ἀρχιτεκτονικὰ μὲ τοὺς ναοὺς τῶν ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου στὴν Κωνσταντινούπολη⁴⁰, τοῦ ἁγίου Βιταλίου στὴ Ραβέννα⁴¹ καὶ ἀργότερα τοῦ παλατιανοῦ παρεκκλησίου ποὺ ἔκτισε ὁ Καρλομάγνος στὸ Aachen τῆς Γερμανίας⁴², ἐνῶ τὴ δεύτερη τὴ συσχετίζει μὲ τὴν τράπεζα τῆς ἱερᾶς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους⁴³. Στὶς αἴθουσες αὐτὲς κατὰ τὸ δωδεκάημερο τῶν Χριστουγέννων γίνονταν καθημερινὲς συνεσιᾶσεις⁴⁴, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἦταν ἓνα ἐπιπλέον εἰδωλολατρικὸ κατάλοιπο ἀπὸ αὐτὰ ποὺ σχετίζονταν μὲ τὸ χειμερινὸ ἡλιοστάσιο⁴⁵, ὅπως οἱ καλένδες⁴⁶. Οἱ συγκεκριμένης συνεσιᾶσεις,

---

³⁷ Ὁ S. Malmberg στὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή του (*Dazzling Dining: Banquets as an Expression of Imperial Legitimacy*, Uppsala University 2003) προβαίνει σὲ συνολικὴ ἐξέταση τοῦ φαινομένου τῶν αὐτοκρατορικῶν συνεσιᾶσεων. Βλ συνοπτικῶς στὸ ὁμότιπλο ἄρθρο τοῦ ἰδίου στὸ Leslie Brubaker καὶ Kallirroe Linardou (ἐπιμ.), *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A. A. M. Bryer* [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publication 13], Aldershot 2007, σσ. 75-91.

³⁸ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, σσ. 83.18-21.

³⁹ J. M. Featherstone, *The Chrysotriklinos as seen through De Cerimoniis*, στὸ L. Hoffmann (ἐπιμ.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Kulturgeschichtliche Beiträge zur byzantinischen Hauptstadt, zur Provinz und zur Byzanzrezeption in den Nachbarstaaten*, Wiesbaden 2005, σσ. 810-817.

⁴⁰ B. Croke, *Justinian, Theodora, and the Church of Saints Sergius and Bacchus*, *Dumbarton Oaks Papers* 60 (2006) pp. 25-63.

⁴¹ R. Cormack, *But is it Art?*, στὸ Eva R. Hoffman (ἐπιμ.), *Late antique and medieval art of the Mediterranean world*, [Blackwell Anthologies in Art History 5], Oxford 2007, σσ. 301-314, ἐδῶ στὶς σσ. 304-305.

⁴² H. Fichtenau, *The Carolingian Empire*, μεταφρ. P. Munz, Toronto 1978, σσ. 68-69.

⁴³ Βλ. Malmberg, ὁ.π., Uppsala 2003, σσ. 89-90. Πρβλ. P. M. Mylonas, *La trapéza de la Grande Lavra au Mont Athos*, *Cahiers archéologiques* 35 (1987) 143-157.

⁴⁴ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, σσ. 165.23-191.8.

⁴⁵ Reiske, *De Cerimoniis*, τ. II, σ. 705-706. Βλ. συνοπτικὰ, Eugenia Bolognesi Recchi-Franceschini, *Winter in the Great Palace: the Persistence of Pagan Festivals in Christian Byzantium*, *Byzantinische Forschungen*, 21 (1995) 117-132 καὶ C. G. Pitsakis, *Se souvenir des cultes antiques à Byzance au XIIe siècle: les canonistes byzantins et les survivances de pratiques cultuelles païennes*, στὸ Barbara Anagnostou-Canas (ἐπιμ.), *L'Organisation matérielle de cultes dans l'antiquité*, Paris 2010, σσ. 173-184, ἐδῶ στὴ σ. 184.

συνοδευόμενες ἀπὸ διάφορες ἐκδηλώσεις, ὅπως οἱ γοτθικοὶ χοροί, ἐνδεχομένως προκάλεσαν τὴ λειτουργικῶς, ἑορτολογικῶς καὶ κανονικῶς ἀνεξήγητη πράξη χαλαρώσεως τῆς νηστείας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ δωδεκαημέρου.

Κείμενο ἀντίστοιχο μὲ τὸ *Κλητωρολόγιον* ἀποτελεῖ καὶ τὸ μεταγενέστερο *Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως* τοῦ ψευδο-Κωδινῶ Κουροπαλάτου, πὺ συντάχθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1347-1368⁴⁷. Καὶ ἐδῶ ἐντοπίζονται μοναδικές πληροφορίες λειτουργικοῦ περιεχομένου, ὅπως: 1) ἡ ἀμφίεση τοῦ ἀρχιδιακόνου μὲ φελώνιο κατὰ τὴν Κυριακὴ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως: «Τῇ Κυριακῇ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως ... περὶ τὸ τέλος τοῦ ὄρθρου φέρει τὸν σταυρὸν ἀπὸ τῆς τοῦ παλατίου ἐκκλησίας μετὰ τῶν ψαλτῶν ὁ ἀρχιδιάκονος, φορῶν μὲν τὸ σύνηθες αὐτῶ στιχάριον, φορῶν δ' ἐπ' αὐτοῦ καὶ φελώνην, οὐ μὴν καὶ ἐπιτραχήλιον ἀλλ' ὠράριον»⁴⁸, 2) ὁ ἀγιασμός κατὰ τὶς νουμηνίες: «Δεῖ δὲ γινώσκειν ὅτι κατὰ τὰς τῶν μηνῶν ἐκάστων ἀρχὰς γίνεται ἀγιασμός ἐν τῷ παλατίῳ, ἄνευ μόνου τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ τοῦ Ἰανουαρίου· κατὰ γὰρ τούτους τοῦ μὲν ἐν τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ, τοῦ δὲ ἐν τῇ πέμπτῃ γίνεται»⁴⁹

---

⁴⁶ Βλ. Μ. Meslin, *La fête des kalendes de janvier dans l'empire romain* [Collection Latomus 115], Bruxelles

1970 καὶ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Β' (I), Αθήνα, χ.χ., σσ. 13-19 (κεφ. Ἑορταὶ καὶ πανηγυρισμοί. Λαϊκαὶ ἑορταὶ ἐθνικὴν ἔχουσαι τὴν ἀρχὴν: αἱ καλάνδαι).

⁴⁷ Κυριότερες ἐκδόσεις: Franciscus Junius, *Τοῦ σοφωτάτου Κουροπαλάτου, περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως = Sapientissimi Curopalatae De officialibus palatii Constantinopolitani & officiis magnae Ecclesiae*, Heidelbergae 1588 (β' ἔκδ., 1596), Jacobus Gretser (ἐπιμ.), *Georgius Codinus Curopalata. De Officiis et Officialibus Magnae Ecclesiae et Aulae*, Parisiis 1625, Jacobus Goar (ἐπιμ.), *Georgius Codinus curopalata, de officiis magnae ecclesiae, et aulae Constantinopolitanae*, Parisiis 1648 (β' ἔκδ., Venetiis 1729), Immanuel Bekker (ἐπιμ.), *Codini Curopalatae. De Officialibus Palatii Constantinopolitani et De Officiis Magnae Ecclesiae Liber* [Corpus scriptorium historiae Byzantinae], Bonnae 1839 (= PG 157). Κριτικὴ ἔκδοση: J. Verpeaux (ἐπιμ.), *Pseudo-Kodinos. Traité des offices* [Le monde byzantin], Paris 1966. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ, βλ. Ν. Gaul, *The Partridge's Purple Stockings: Observations on the Historical, Literary, and Manuscript Context of Pseudo-Kodinos' Handbook on Court Ceremonial*, σὺ Μ. Grünbart M (ἐπιμ.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, Berlin 2007, σσ. 69-104. Ἐπισημαίνουμε ὅτι, ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις, μόνον αὐτὴ τῆς Βενετίας τοῦ 1729 μνημονεύεται στοὺς καταλόγους τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας*. Βλ. Θ. Ἰ. Παπαδοπούλου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci – 1800). Τόμος πρῶτος: ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις* [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48], Αθήναι 1984, σ. 231 (ἀριθμ. 3131).

⁴⁸ Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 221.3-13 (PG 157, 81D). Βλ. αὐτόθι, σ. 222.14-19 (PG 157, 84A). Σύμφωνα μὲ τὶς σχετικὲς πηγές, τὸ φελώνιον φορεῖται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ὑποδιάκονο. Βλ. *Τάξις ἐπὶ χειροτονία ὑποδιακόνου* Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 203: «Προσάγεται τῷ ἀρχιερεῖ ὁ μέλλων χειροτονεῖσθαι ὑποδιάκονος, εἰ μὲν κοσμικός ἐστι, μετὰ φαιλονίου (ἔτσι κατὰ Goar), εἰδὲ μοναχός, μετὰ μανδύου». Βλ. Goar, αὐτόθι, σσ. 204 καὶ 211.

⁴⁹ Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 240.5-11. Πρὸβλ. Bekker, *De Officialibus*, ὁ.π., σ. 78.7-16 = PG 157, 93CD: «τοῦ δὲ ἐν τῇ ἕκτῃ γίνεται».

καὶ 3) οἱ τέσσαρες ἀγρυπνίες ποὺ γίνονται στὸ ἱερό παλάτιο, ὅλες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς: «Δεῖ δὲ γινώσκειν ὅτι ἐν τῷ παλατίῳ τέσσαρες ἀγρυπνίαι γίνονται κατ' ἐνιαυτόν, τοῦ μεγάλου κανόνος, τῆς Ακαθίστου, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ κατὰ τὴν μεγάλην Πέμπτην· καὶ ὅτι ὁ μὲν βασιλεὺς ἴσταται ἐν ᾧ ἂν βούλοιο κατὰ ταύτας τὰς ἀγρυπνίας, τῆς ἀκολουθίας ἀκούων, οἱ δὲ ἄρχοντες ἐν τῷ τρικλίνῳ»⁵⁰.

Εἰδικότερα, θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία, καὶ κυρίως μὲ τὶς μὲ ἑορτὲς τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους, ἐντοπίζονται στὰ κεφάλαια δ'-ε' (κατὰ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Verreaux⁵¹) τοῦ *Περὶ τῶν ὀφθικιαλίων*⁵². Αὐτὲς οἱ ἑορτὲς εἶναι οἱ ἑξῆς: α) τὰ Χριστούγεννα, β) τὰ Θεοφάνια, γ) ἡ Κυριακὴ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως, δ) ἡ Κυριακὴ τῶν Βαΐων, ε) ἡ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα, ς) ἡ Κυριακὴ τοῦ Πάσχα, ζ) ἡ Διακαινισμὸς Ἑβδομάδα, η) ἡ Πεντηκοστή, θ) ἡ Ὑψωσις τοῦ Σταυροῦ, ι) ἡ ἑορτὴ τῆς Ἰνδίκτου, ια) τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, ιβ) ἡ μνήμη τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ιγ) ἡ μνήμη τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ιδ) τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ιε) ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου Βασιλείου, ις) ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, ιζ) ἡ μνήμη τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, ιη) ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ιθ) τὸ γενέσιον τοῦ Προδρόμου, κ) ἡ μνήμη τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, κα) ἡ ἑορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως, κβ) ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κγ) ἡ ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, κδ) ἡ κατάθεσις τῆς τιμίας ἐσθῆτος τῆς Θεοτόκου, κε) ἡ Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ κς) τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου.

3) *Μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλες πηγές.*

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν συντακτῶν τῶν ἀνωτέρω πηγῶν εἶναι νὰ ἐκθέσουν λεπτομερῶς τὸ πῶς («καθ' ὃν ὀφείλει τρόπον»⁵³) θὰ διεξαχθοῦν οἱ διάφορες τελετές, στίς ὁποῖες μετείχε ὁ αὐτοκράτορας καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἀξιωματοῦχοι τοῦ παλατίου, «ἴν(α) μὴ ... δόξωμεν ἀτάκτως φερόμενοι, τὴν βασιλικὴν καθυβρίζειν μεγαλειότητα»⁵⁴. Γιὰ τὴ σαφήνεια τῶν διατάξεων ἐπιλέγεται ἡ καθομιλουμένη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς⁵⁵ καὶ δίνονται μεταφράσεις

⁵⁰ Verreaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 230.23-33 (PG 157, 88CD).

⁵¹ Κεφάλαια ς'-ιε' σύμφωνα μὲ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις.

⁵² Verreaux, *Pseudo-Kodinos*, σ. 189 κ.έξ. (PG 157, 61C κ.έξ.).

⁵³ Ἐκθεσις I, προοίμιον· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 5.10-11 = PG 112, 80A (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. I.1, σ. 2.24).

⁵⁴ Ἐκθεσις I, προοίμιον· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 4.12-13 = PG 112, 77A (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. I.1, σ. 2.1-3).

⁵⁵ Ἐκθεσις I, προοίμιον· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 5.2-6 = PG 112, 77BC (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. I.1, σ. 2.15-18): «Ὡς ἂν δὲ σαφῆ καὶ εὐδιάγνωστα εἶεν τὰ γεγραμμένα, καὶ καθωμιλημένη καὶ ἀπλουστερὰ φράσει κεχρημέθα καὶ λέξεσι ταῖς αὐταῖς καὶ ὀνόμασι τοῖς ἐφ' ἐκάστῳ πράγματι πάλαι προσαρμωθεῖσι καὶ λεγομένοις».

τῶν ἀκατανοήτων πλέον λατινικῶν ὄρων καὶ φράσεων⁵⁶. Ἡ πληρότητα τῶν διατάξεων⁵⁷, ἡ εὐρεία χρήση τοῦ ἐνεστώτα, ἡ συστηματικὴ ἀφαίρεση ἱστορικῶν στοιχείων, δηλαδὴ ὀνομάτων καὶ χρονολογιῶν, ἀπὸ τῆς περιγραφῆς καὶ ἡ ἐπανάληψη τῶν τύπων «ὅσα δεῖ παραφυλάττειν», «πῶς δεῖ αὐτὰς τελεῖσθαι», «ὅσα δεῖ γίνεσθαι»⁵⁸, «μηδεὶς τοίνυν παραβαινέτω τὴν τοιαύτην τάξιν τε καὶ στάσιν τῶν ἐκτιθεμένων ἀξιωματῶν»⁵⁹ καὶ τὰ ὅμοια δίνουν τὴν ἐντύπωση, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι πρόκειται γιὰ καθορισμένες, διαχρονικὲς, ἀπαραβίαστες καὶ ἰσχύουσες διατάξεις πρωτοκόλλου. Ἡ δίχως διευκρινίσεις συναγωγή στοιχείων ἢ καὶ αὐτούσιων κειμένων ἀπὸ παλαιότερες πηγές (Ἐκθεσις: «ὅσα τε παρὰ τῶν παλαιότερων ἐφευρέθη»⁶⁰. *Κλητωρολόγιον*: «Ἀκριβολογία ... συνταχθεῖσα ἐξ ἀρχαίων κλητωρολογίων»⁶¹) ἐνισχύει αὐτὴν τὴν ἀντίληψη. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ὅμως εἶναι μεθοδολογικῶς ἐπισφαλής.

Κατ' ἀρχὴν, ἀκόμη ὅσον ἀφορᾷ στὶς τελετὲς ποὺ «καθορίζονταν» ἀπὸ τὸ ἐορτολογικὸ κύκλο, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς ποιὲς τελοῦνταν στὴν πράξη⁶². Ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ὀδηγοῦν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐθιμοτυπία δὲν ἦταν ἀπόλυτα δέσμια στὶς διατάξεις τῆς *Ἐκθέσεως* ἢ καὶ ἄλλων συναφῶν ἔργων. Ἀντιθέτως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν ἀρκετὰ περιθώρια γιὰ ἐλαστικότητα, ποὺ ἐπέτρεπε σὲ κάποιες περιπτώσεις παρεκκλίσεις ἢ καὶ αὐτοσχεδιασμούς. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὅσα ἀναφέρει ὁ πατριίκιος Πέτρος στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου περὶ τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ Λέοντος Α': «Ἀναγκαῖον ... ἐνομίσαμεν καὶ ἐτέρων βασιλέων ἀναγορεύσεις ἐν ἐπιτόμῳ γράψαι, ἵνα ἕκαστος τὸ εὐτακτότερον καὶ ἀρέσκον αὐτῷ καιροῦ γινομένου (ὅπερ βραδέως ὁ Θεὸς ποιήσει⁶³) ἐπιλέξηται»⁶⁴. Μέσα στὸ πλαίσιο λοιπὸν τῆς γενικότερης ἐθιμοτυπικῆς παραδόσεως καὶ τῶν σχετικῶν προηγουμένων, ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ ἔμπειρος παρακοιμώμενος, πραιπόσιτος

⁵⁶ Βλ. *Ἐκθεσις* I, 74-75· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σσ. 369.6-371.24 = PG 112, 664C-668A (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. II.1, σσ. 169.1-172.12). Πρβλ. *Ἐκθεσις* I, 83· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σσ. 384.14-386.22 = PG 112, 693AC (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. II.1, σ. 186): «Λεξικὸν τῶν ἐν τῷ Γοτθικῷ ἀδομένων» καὶ «Ἐτέρα ἐρμηνεῖα τῶν προειρημένων λέξεων».

⁵⁷ Γίνονται ἀναφορὲς στὴν κίνηση, τὶς διαδρομές, τὴν ἐνδυμασία, τοὺς ἀξιωματούχους ποὺ μετέχουν στὶς τελετὲς, τοὺς ἐπευφημισμοὺς καὶ τὶς συνεστιάσεις. Βλ. Cameron, *The Construction of Court Ritual*, σ. 112-113.

⁵⁸ *Ἐκθεσις*, *passim*.

⁵⁹ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, σ. 129.15-16.

⁶⁰ Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 4.14 = PG 112, 77A (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. I.1, σ. 2.3-4).

⁶¹ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, σ. 81.1-3.

⁶² Κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς Averil Cameron (*The Construction of Court Ritual*, σσ. 111-12): "(E)ven within the section of book i concerned with religious ceremonies, we cannot tell how many of the rituals were actually carried out from year to year".

⁶³ Ἐκφραση εὐχῆς ὑπὲρ τῆς μακροημερεύσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α'.

⁶⁴ *Ἐκθεσις* I, 91· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 417.9-12 = PG 112, 769AB.

ἢ ἀτρικλίνης, ὑπῆρχε εὐελιξία τὴν ὁποία μποροῦσε νὰ ἀξιοποιήσει, κατὰ περίπτωσιν, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς προτιμήσεις του στὶς ἐκάστοτε περιστάσεις ἢ τελετές⁶⁵.

Ἐπιπροσθέτως πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν καὶ δύο ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ παλάτιο. Πρῶτον, ὁ Νικοφόρος Φωκᾶς, κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ ὁποίου ἔλαβε τὴν τελικὴ τῆς μορφῆς ἢ Ἐκθεσις μὲ τὴν προσθήκη τῶν τελευταίων κεφαλαίων ἀπὸ τὸν Βασίλειο τὸν Νόθο, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὀχύρωσε τὸ ἱερὸ παλάτιο τὸ 969, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποφύγει ἐνδεχόμενη δολοφονία ἀπὸ τοὺς ἐπίβουλους του, καὶ ἐξαίρεσε ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ὀχυρώσεως κεντρικὰ οἰκοδομήματα ποὺ σχετίζονταν μὲ τελετὲς τῆς ἐθιμοτυπίας ποὺ περιγράφει ἡ Ἐκθεσις (π.χ. τὸ συγκρότημα τῆς Δάφνης)⁶⁶. Δεύτερον, πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἐπομένου αἰῶνα, τὸ παλάτιο τῶν Βλαχερνῶν ἔγινε ἢ κατ' ἐξοχὴν αὐτοκρατορικὴ κατοικία. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, λοιπόν, ἡ Ἐκθεσις σχεδὸν ἅμα τῇ συντάξει τῆς καθίστατο κατ' οὐσίαν κείμενο ἀναχρονιστικὸ⁶⁷.

Εἶναι συνεπῶς ἀπαραίτητη ἡ συσχέτιση τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχουν οἱ κύριες πηγές τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐθιμοτυπίας μὲ ἄλλες πηγές, ὅπως π.χ. οἱ χρονογραφεῖς⁶⁸ καὶ ἄλλες ἱστορικὲς πηγές⁶⁹, οἱ περιγραφὲς ξένων διπλωματῶν⁷⁰ περιηγητῶν⁷¹ ἢ καὶ κρατουμένων⁷², ἡ κανονικὴ γραμματεία, δηλαδὴ οἱ κανόνες

---

⁶⁵ Περισσότερα γιὰ θέματα μεθοδολογίας σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθὴ προσέγγιση τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν πηγῶν, βλ. McCormick, *Analyzing Imperial Ceremonies*.

⁶⁶ Eugenia Bolognesi Recchi-Franceschini καὶ J. M. Featherstone, *The boundaries of the Palace: De Cerimoniis* II, 13, *Travaux et Mémoires* 14 [= *Mélanges Gilbert Dagron*] (2002) 37-46. Ὀλόκληρος ὁ προηγούμενος τόμος τοῦ ἐπιστημονικοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ, *Travaux et Mémoires* 13 (2000), ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἐκθεσιν, ἐν ὄψει τῆς ἀναγγελθείσας νέας ἐκδόσεως τοῦ κειμένου στὸ Παρίσι.

⁶⁷ Αὐτὸ ἴσως τὸ γεγονὸς ἐξηγεῖ ἐν μέρει γιὰτὶ ὑπάρχει τόσο ἰσχνὴ χειρόγραφη παράδοση γιὰ τὴν Ἐκθεσιν.

⁶⁸ Βλ. Θεοφάνους Ὁμολογητοῦ, *Χρονογραφία*: C. de Boor, *Theophanis chronographia*, τ. 1, Leipzig 1883 (ἀνατύπ., Hildesheim 1963), σ. 468.23-25 καὶ τὴ σημασία ποὺ προσδίδει στὴ συγκεκριμένη πληροφορία τοῦ Θεοφάνους ὁ McCormick (*Analyzing Imperial Ceremonies*, σ. 8). Γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρονογράφους, βλ. Απ. Καρποζήλου, *Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι*, τ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1997-2009.

⁶⁹ Βλ. Averil Cameron (ἐπιμ.), *Corippus. In laudem Iustini Augusti Minoris*, London 1976.

⁷⁰ Ἔργα ὅπως ἡ *Antapodosis* καὶ ἡ *Relatio de legatione Constantinopolitna* τοῦ Λιουτπράνδου ἐπισκόπου Κρεμώνης. Ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν J. Becker, *Die Werke Liudprands von Cremona* [*Monumenta Germaniae historica: Scriptores rerum germanicarum* 41], Hannover-Leipzig 1915. Βλ. Β. Σ. Καραγιώργου, *Λιουτπράνδος ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης ὡς ἱστορικὸς καὶ διπλωμάτης* [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 38], Ἀθήνα 1978. Πρὸβλ. J. Koder καὶ T. Weber, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel*, Vienna 1980. Νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς *Relatio* ἀπὸ τὸν Δ. Δεληολάνη, *Λιουτπράνδος τῆς Κρεμώνης. Πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ*, Ἀθήνα 1997.

⁷¹ Βλ. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople*. Βλ. καὶ J. Featherstone, *Olga's Visit to Constantinople*, *Harvard Ukrainians Studies* 14 (1990) 293-312 καὶ τοῦ ἰδίου, Featherstone, *Olga's Visit to Constantinople in the De Cerimoniis*, *Revue des études byzantines* 61 (2003) 241-251.

καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων⁷³, οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι⁷⁴ καὶ κυρίως, γιὰ τὸ θέμα μας, οἱ λειτουργικὲς πηγές, ὅπως τὸ *Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως*, ἀπὸ ὅπου ὁ J. Mateos λαμβάνει τὶς τυπικὲς διατάξεις γιὰ τὴν ἔκδοσίν του ὑπὸ τὸν τίτλο *Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*⁷⁵, τὸ *Εὐχολόγιον Κωνσταντινουπόλεως*⁷⁶ καὶ ὁ *Πραξαπόστολος*⁷⁷, προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ποιὰ στὴν πραγματικότητα ἦταν ἡ πράξις τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐθιμοτυπίας κατὰ τὶς λεπτομέρειές της.

* * *

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐθιμοτυπία, δὲν ἦταν ἐγκλωβισμένη σὲ μία στατικὴ ἐπανάληψη ἑνὸς στυγνοῦ πρωτοκόλλου. Ἦταν μάλλον ἓνα ὄραμα, μία εἰκόνα ποὺ ἀποτύπωνε τὴν οὐράνιο τάξη, εὐπρέπεια, κοσμιότητα, διαύγεια καὶ ἁρμονία (ὅλες αὐτὲς εἶναι λέξεις παρμένες ἀπὸ τὸ προοίμιον τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς *Ἐκθέσεως*). Στόχος λοιπὸν ἦταν, μέσῳ τῆς ὀρθῆς ἐκτελέσεως τῶν διαφόρων τελετῶν, νὰ εἰκονίζεται στὴ γῆ «τοῦ

---

⁷² Ἐκδ.: Ibn Rusta, *Kitāb al-A'lāk an-Nafīsa*, M. de Goeje (ἐπιμ.), Leiden 1892 (= *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* 7), σσ. 1-299. Βλ. A. A. Vasiliev, Harun Ibn Yahya and his Description of Constantinople, *Seminarium Kondakovianum* 5 (1932) 149-163, M. Izeddin καὶ P. Therriat, Un prisonnier arabe à Byzance au IXe siècle: Hārūn-ibn-Yahya, *Revue des études islamiques* 15 (1947) 41-62 καὶ Liliana Simeonova, In the Depths of Tenth Century Byzantine Ceremonial: The Treatment of Arab Prisoners of War at Imperial Banquets, *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1988) 75-104.

⁷³ Βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre*, σσ. 259-289 (κεφ.: Au jugement des canonistes et des liturgistes [XIIe-XVe siècles]), ὅπου παρουσιάζονται καὶ ἀναλύονται οἱ σχετικὲς πηγές. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπὸ τὸν Dagron (καὶ εὐρύτερα) ὑποτιθέμενη (οἶονεὶ ἔστω) ἀρχιερατικὴ ιδιότητα τοῦ βασιλέως, βλ. τὶς περὶ τοῦ ἀντιθέτου θέσεις τοῦ C. Pistakis, L'Empereur romain d'Orient: un laïc, *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν μητροπολίτην Τυρολόης καὶ Σερεντίου Παντελεήμονα Ροδόπουλον = Κανὼν* 15 (1999) 196-221, τοῦ ἰδίου, Un laïc: L'empereur romain d'Orient, στὸ P. Catalano καὶ P. Siniscalco (ἐπιμ.), *Laicità tra diritto e religione da Roma a Costantinopoli a Mosca*, Roma 2009 καὶ τοῦ ἰδίου, Sainteté et empire. A propos de la sainteté impériale: formes de sainteté «d'office» et de sainteté collective dans l'Empire d'Orient, *Bizantinistica, Revista de Studi Bizantini e Slavi*, ser. II, 3 (2001) 155- 227, ἰδιαίτερος στὶς σσ. 163-179.

⁷⁴ Γιὰ παράδειγμα, J. Darrouzès, L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon, *Revue des études byzantines* 46 (1988) 5-53. Γενικότερα, βλ. G. T. Dennis, Imperial Panegyric and Reality, στὸ H. Maguire (ἐπιμ.), *Byzantine Court Culture from 829-1204*, Washington D.C. 2004, σσ. 131-140.

⁷⁵ J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église: Ms. Saint-Croix n° 40 Xe siècle*, vol. I-II [Orientalia Christiana Analecta 165-166], Roma 1962-1963.

⁷⁶ M. Arranz, *L'Euclologio Costantinopolitano agli inizi del secolo XI: Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale)*, Roma 1996.

⁷⁷ Βλ. G. Andreou, *Il Praxapostolos bizantino del secolo XI, Vladimir 21/Savva 4 del Museo Storico de Mosca. Edizione e commento (Exerpta ex Dissertatione ad Doctoratum)*, Roma 2008 καὶ K. K. Акентьев, *Дрезденский список Типика константинопольской Св. Софии (Cod. Dresde A 104). Реконструкция текста по материалам архива А.А. Дмитриевского*, Санкт-Петербург 2008.

δημιουργοῦ τὴν περὶ τόδε τὸ πᾶν ἁρμονίαν καὶ κίνησιν»⁷⁸. Αὐτὴν τὴν ἁρμονία καὶ κίνηση, ὁ αὐτοκράτορας τὴν κληρονομεῖ ἀπὸ τῆ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴ συνέχεια τὴν κληροδοτεῖ, ἐμπλουτισμένη πλέον, ξανὰ σὲ αὐτήν, ἔστι ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόλυτη διάκριση μεταξὺ κοσμικοῦ-αὐτοκρατορικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ τελετουργικοῦ⁷⁹.

Τὸ προοίμιον τῆς Ἑκθέσεως, ὡς πρὸς τὴ σύλληψη του, συγγενεῦει μὲ αὐτὴν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας τοῦ ψευδο-Διονυσίου, τῆς Μυσταγωγίας τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ τῆς Ἱστορίας ἐκκλησιαστικῆς καὶ μυστικῆς θεωρίας τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως. Αὐτοκρατορικὴ ἐθιμοτυπία καὶ θεία λατρεία ἔχουν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν βυζαντινῶν, κοινὸ πλαίσιο, παράλληλη στόχευση καὶ ὅμοιους τύπους. Καὶ οἱ τρεῖς ἱεραρχίες καὶ τάξεις, οὐράνια, ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοσμικὴ, συναντοῦνται ἐνώπιον τῆς ἁγίας τραπέζης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας. Κατ' αὐτήν, καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν τιμίων δώρων, ὅταν ἄδεται ὁ χερουβικός ὕμνος, ὁ ὁποῖος εἰσήχθη στὴ θεία Λειτουργία κατόπιν πρωτοβουλίας τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστίνου Β' (573-574)⁸⁰, καὶ οἱ τρεῖς ἱεραρχίες συμπλέκονται σὲ συνάντησι μυστικῆ. Χαρακτηριστικά, γιὰ αὐτὴ τὴ συνάντησι, ὁ ψευδο-Κωδινός, στὴν περιγραφὴ τῆς μεγάλης εἰσόδου τῆς θείας Λειτουργίας τῆς προβλήσεως τοῦ βασιλέως μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἀξία, λέει τὰ ἀκόλουθα:

«Ἀρχομένου δὲ ψάλλεσθαι τοῦ ἐπὶ τῇ μεγάλῃ εἰσόδῳ ὕμνου, ἐρχόμενοι οἱ ἐντιμότεροι τῶν διακόνων τῆς ἐκκλησίας προσκαλοῦνται τὸν βασιλέα. Ὁ δὲ ἔρχεται μετ' αὐτῶν εἰς τὴν λεγομένην πρόθεσιν, ἐνθα κεῖνται τὰ ἅγια. ... Ὁ βασιλεὺς προηγεῖται τῆς εἰσόδου πάσης ... εὐθὺς μετ' αὐτὸν ἔρχονται οἱ τε διάκονοι καὶ οἱ ἱερεῖς, σκευὴ τε ἄλλα τῶν ἱερῶν κρατοῦντες καὶ δὴ καὶ αὐτὰ τὰ ἅγια. Περιελθόντες δὲ κατὰ τὴν συνήθειαν τὸν ναὸν ἔρχονται μέχρι τοῦ σωλέου ... Ὁ βασιλεὺς διερχόμενος τὸν σωλέαν εὐρίσκει τὸν πατριάρχην ἰστάμενον εἰς τὰ ἅγια θύρια. Τὰς οὖν αὐτῶν κεφαλὰς, ὁ μὲν πατριάρχης ἔσωθεν, ὁ βασιλεὺς δὲ ἔξωθεν, εἰς σχῆμα δῆθεν χαιρετισμοῦ κλίναντες ἴστανται. Καὶ

⁷⁸ Ἑκθεσις I, προοίμιον· Reiske, *De Cerimoniis*, τ. I, σ. 5.7-8 = PG 112, 77C (Vogt, *Le Livre de cérémonies*, τ. I.1, σ. 2.20-21).

⁷⁹ Βλ. Cameron, *The Construction of Court Ritual*, σ. 113: "In the palace and the city, imperial ceremony is also religious ceremony". Βλ. αὐτόθι, σσ. 117, 122, 126 καὶ 133-136.

⁸⁰ PG 121, 784. Βλ. R. F. Taft, *A History of the Liturgy of St John Chrysostom. Volume II: The Great Entrance* [Orientalia Christiana Analecta 200], Roma 42004, σσ. 68-70. Πρόσφατα ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη προσθήκη τοῦ αὐτοκράτορα εἶχε πολιτικὴ στόχευση. Βλ. σχετικά, W. C. Schneider, *Der «Cherubische Einzug» im «Tempel des Lichts»: Die Inszenierung der geistlichen Identität des christlichen Kaisers in der Spätantike*, *Zeitschrift für antikes Christentum* 10.2 (2006) 336-357.

μετὰ τοῦτο ἔρχεται ὁ δευτερεύων τῶν διακόνων, τῇ μὲν δεξιᾷ χειρὶ κατέχων θυμιατόν, τῇ δὲ ἑτέρα τὸ λεγόμενον ὠμοφόριον τοῦ πατριάρχου ... Ὁ δευτερεύων δὲ τῶν διακόνων θυμιᾷ τὸν βασιλέα, καὶ κλίναντος αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν βοᾷ μεγάλη τῇ φωνῇ τὸ “μνησθεὶς κύριος ὁ θεὸς τοῦ κράτους τῆς βασιλείας σας ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ, πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων”. Εἶτα ἐπιλέγει τὸ “ἀμήν”. Τὸ δ’ αὐτὸ τοῦτο πάντες οἱ μετ’ αὐτὸν ἐρχόμενοι λέγουσι διάκονοί τε καὶ μετ’ αὐτοὺς οἱ ἱερεῖς. Λέγουσι δὲ πάντες οὗτοι τοῦτο καὶ εἰς τὸν πατριάρχην, εἰσερχόμενοι εἰς τὸ βῆμα, ἦτοι “μνησθεὶς κύριος ὁ θεὸς τῆς ἀρχιερωσύνης σου, πάντοτε, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων”. Τούτου δὲ τελεσθέντος, αὐθις τὸν πατριάρχην ὁ βασιλεὺς προσαγορεύσας ἀποδύεται ὄνπερ εἶπομεν χρυσοῦν μανδύαν»⁸¹.

Κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Χερουβικοῦ, λοιπόν, ὁ βασιλεὺς τῶν ὅλων δορυφορούμενος ἀοράτως ἀπὸ τῆς ἀγγελικῆς τάξεως, ὁ νεοστεφθεὶς βασιλεὺς τῆς οἰκουμένης περιστοιχούμενος ἀπὸ τῆς τάξεως τῶν ἀξιωματῶν του καὶ ὁ πατριάρχης πλαισιωμένος ἀπὸ τῆς τάξεως τοῦ κλήρου συνάγονται λειτουργικῶς ἐπὶ τῷ αὐτῷ κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλο τῆς Ἁγίας Σοφίας, προκειμένου νὰ τελέσουν τὴν ἀναίμακτη θυσία τοῦ εὐσπλάχνου καὶ ἀμωμήτου Ἰησοῦ τοῦ Θεοῦ «ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης, ὑπὲρ τῆς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας ..., ὑπὲρ τῶν πιστοτάτων καὶ φιλοχρίστων ... βασιλέων, παντὸς τοῦ παλατίου καὶ στρατοπέδου αὐτῶν»⁸². Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ μεγαλεῖο τῆς λατρείας: ἐνώνει καὶ ἀγιάζει τὰ πάντα, καθὼς προσφέρει σύνολη τὴν κτίση, «ὄρωμένην τε καὶ οὐχ ὄρωμένην ... λογικὴν τε καὶ νοερὰν»⁸³, στὸν ἐν τριάδι ἀενάως προσκυνούμενο καὶ δοξαζόμενο Θεό.

---

⁸¹ Verpeaux, *Pseudo-Kodinos*, σσ. 263.21-267.4 (PG 157, 108D-109D). Βλ. Taft, *The Great Entrance*, ὁ.π., σσ. 200-203.

⁸² *Θεία Λειτουργία Ἰωάννου Χρυσοστόμου*, Εὐχή τῆς ἀναφορᾶς: Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 63.

⁸³ *Θεία Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου*, Εὐχή τῆς ἀναφορᾶς: Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 141.